

mtatkki

Hungarian Academy of Sciences
Centre for Social Sciences
Institute for Minority Studies

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az
[Europeana felhasználói szabályzatát](#).

Adalékok a csenyétei cigányság történetéhez

A hazai kisfalvak népességcseréje a huszadik század utolsó harmadában

Az 1970–1980-as években fordulat következett be a hazai falusi cigányság történetében. Ebben a két évtizedben felgyorsult a paraszti népesség kiáramlása a kisfalvakból. Ez a folyamat már az 1960-as években, a mezőgazdaság kollektivizálását követően érzékelhető volt, de 1970 körül a kisfalvak életében, demográfiai folyamataiban – különösen, ha ezek a falvak nem estek nagyobb városok vonzáskörzetébe – drámai fordulat következett be. A korábbi évek lassú népességcsökkenését most valóságos menekülés követte. Ez részben természetes folyamatoknak volt a következménye, részben a regionális tervezés maga is szerepet játszott abban, hogy a kisfalvakban demográfiai fordulat ment végbe. „Természetes” folyamatnak nevezhető a termelőszövetkezetek összevonása. Ahogy a szövetkezeti mozgalom a hatvanas évek végére konszolidálódott, s a szövetkezetek vezetése a parasztoktól átkerült az agráregyetemenek és főiskolákon képzett technokraták kezébe, lehetővé és az új szövetkezeti vezetés véleménye szerint kívánatosná, sőt szükségessé vált, hogy az elaprózott, néhány száz hektáron működő szövetkezeteket valóságos nagyüzemekké, több ezer hektáros agráripari komplexumokká vonják össze. A szövetkezeteiket, egyetlen gazdasági bázisukat így elvesztő kisközségekből a legdinamikusabb parasztcsaládok a korábbinál is gyorsabb ütemben kezdtek átköltözni a szövetkezetek központjainak otthont adó nagyobb falvakba. A kisfalvak népességvesztésére nyomban felfigyelt a regionális tervezés is, és arra válaszul kidolgozta az 1971-ben törvényerőre emelkedett országos településhálózat-fejlesztési tervet. Ez a terv a korábban többé-kevésbé spontán módon történő intézményi koncentrációt országos tervezési elvvé emelte. Az 1000 főnél kevesebb lakossal rendelkező falvakat általában életképtelennek nyilvánította, azoktól az infrastrukturális fejlesztési alapokat megvonta, az infrastruktúra-fejlesztés eszközeit a már egyébként is fejlődésbe lendülő központi falvakba koncentráltta. Hamarosan tervszerűen elkezdtek a legkülönbözőbb intézményeknek a központi falvakba való összevonását, „bekörzetesítették” az iskolákat, az orvosi rendelőket, a tanácsokat, esetenként építési tilalmat rendeltek el a népességüket gyorsan vesztő településeken.

A hazai kistalvák így bekövetkező népességvesztése messzemenően és összetett módon érintette a falusi cigányság életlehetőségeit. 1960-ban, amikor a demográfiai fordulat a magyar kistalvákban megkezdődött, kevés cigány család élt a falvak belterületén. A falusi cigányság többsége a falvak szélén, többnyire a „faluvégén” elhelyezkedő cigánytelepeken lakott. *Kemény István* adatai szerint 1971-ben a hazai cigányság 66 százaléka élt telepeken (s a falusi cigányság esetében ez az arányszám még ennél is magasabb volt). A falvak belterületi paraszti népességcsökkenése mintegy úrt teremtett a falvak belterületén, ami kezdte beszipantani a külterületi telepi cigányságot. A cigányság beköltözése a falvak belterületére ismét nagyobbrészt „spontán” módon indult meg. Mivel a kistalvákól a hatvanas évektől kezdve parasztcsaládok már jóformán csak kifelé vándoroltak, a kistalvák ingatlanárjai csökkentek. Így idővel a telepek módosabb cigányai már megengedhették maguknak, hogy ezeket a házakat megvásárolják. Ezt hamarosan felismerte a hazai lakás- és cigánypolitika is. A cigánytelepek felszámolása országos politikává vált (erre egyébként már 1961-ben született párthatározat, de e határozat megvalósítására inkább a következő két évtizedben került sor), s az e politika végrehajtásával megbízott állami és párttisztviselők hamarosan ráébredtek, hogy ennek a feladatnak az a „legolcsóbb” megoldása, ha a telepekről a cigányságot a csökkenő népességű kistalvákba irányítják. Az OTP akciót indított, amelynek keretében kölcsönt adott a telepeken élő cigányoknak, hogy a kiürülő falusi parasztházakat megvásárolják maguknak. Bár korábban a falvak parasztnépessége évtizedeken keresztül mindent megtett annak érdekében, hogy cigányokat a falvakba be ne engedjen, az államszocializmus utolsó két évtizedében a kistalvusi parasztság véleménye e kérdésben kezdett megoszlan. Továbbra is akadtak parasztok, akik oly mértékben idegenkedtek a cigányok faluba való beköltözésének még a gondolatától is, hogy inkább lerombolták a házukat, amiből kiköltöztek, mintsem azt cigány család által lakottnak lássák. Elég paraszt akadt azonban, aki előítéleteit a gazdasági racionalitás alá rendelte, s még örült is annak, hogy a takarékpénztár így vevőt szerzett egyébként eladhatatlan ingatlanára. E spontán és tervezett folyamatok együttes hatásaként a nyolcvanas években számottevően előrehaladt a magyar kistalvák „elcigányosodása”. *Havas Gábor* adatai szerint 1990-ben már három olyan község volt az országban, ahol csak cigányok éltek: Alsószentmárton és Gilvánfa Baranyában és Kiscséc Borsodban. Nem tévedhetünk sokat, ha azt mondjuk, hogy azon kisközségeknek a száma, melyekben az iskolába járó gyerekek többsége cigány, mára meg kell hogy haladjon (feltehetőleg nem kis mértékben) a százat.

A kisközségek ilyen mértékű elcigányosodása természetesen nem volt az országos településhálózat-fejlesztési terv szándéka. Ez a terv pusztán extrapolálta a kistalvákban a hatvanas években megfigyelhető demográfiai trendeket, s arra a következtetésre jutott, hogy mivel a kistalvákban a vándorlási egyenleg tartósan negatív, ezek a falvak előbb-utóbb teljesen kiürülnek. Ez az előrejelzés

tévesnek bizonyult. Mi egyébként már 1971-ben, amikor egy országos faluszociológiai felmérést végeztünk, s ennek során végigjártuk az ország 100 falusi települését, felfigyeltünk arra, hogy a negatív vándorlási egyenleg mögött nem pusztán egyirányú népességcsökkenési folyamat figyelhető meg, hanem a kistalvokban a csökkenés mögött felismerhető egy népességcsere-folyamat is. A módosabb, dinamikusabb családok kiköltöznek, s helyükbe gazdaságilag elesettek költöznek be, akiknek jelentős része cigány vagy a cigányokhoz hasonlóan nyomorúságos helyzetű szegény. Egy idő után, körülbelül a nyolcvanas évekre, ez a hazai kistalusi lakosságcsere félelmetesen kezdett hasonlítani az amerikai városokban leírt etnikai népességszukcessziós folyamatokra. Mint amerikai kutatók kimutatták, ha egy etnikai kisebbség részaránya egy városrészen belül bizonyos arányt meghalad, akkor erre a „népességinvázióra” a többségi fehér lakosság meneküléssel válaszol: bármi áron kiköltözik a gettósodó, slumosodó területekről, ezzel is visszafordíthatatlanná téve a népesség teljes cseréjét.

A falusi cigánytelepek megszűnése a falusi cigányság számára bizonyos értelemben előrelépést jelentett: kiszabadultak a teljes mértékben szegregált s a lakások fizikai állagát tekintve a harmadik világ színvonalán álló telepekről, és tűrhető, esetenként kifejezetten jó minőségű parasztházakba költöztek. A tervezők és a cigánypolitika megfogalmazói számára azonban nem szándékolt s nem várt módon a folyamatnak volt egy negatív következménye is: most teljes talvak kezdtek cigány gettókká válni, és ennek következtében számottevően megnőtt a kistalusi szegény cigányok és az ország más területein lakó népesség közötti fizikai és társadalmi távolság. Míg korábban nyomorúságos helyzete ellenére a falusi telepeken élő cigányság „szimbiotikus” kapcsolatban élt a talu paraszti népességével, a most kialakuló kistalusi cigány gettók teljesen izolált zárványokká váltak, melyeket a többségi külvilághoz csak „hatósági” kapcsolatok fűznek. Onnan kapják családi pótlékukat, tanítójukat, szociális segélyüket, illetve rendőrileg is a külvilág ellenőrzi őket.

Csenyéte: egy csereháti cigány kistalusi gettó

Mi, *Havas Gáborral* és *Horváth Aladárral* együtt, 1989 nyarán látogattunk első alkalommal Csenyétére, a Csereháton, a volt encsi járásban, a Baktakékről Krasznokvajda felé vezető útból leágazó bekötő út végén elhelyezkedő kistelepülésre.

A tatárjárás óta különböző dokumentumokból ismert (Csenyétéről először egy 1308-as dokumentumban történik említés), a 18. század eleji pestisjárvány nyomán szinte teljesen elnéptelenedett, de a 18. század közepétől folyamatosan újra benépesedő község, amennyire meg tudjuk ítélni, mindig a szegény-paraszti kistalvak közé tartozott. Csenyétén uradalom nem volt, a nem különö-

sebben termékeny határt hétszilvafás nemes családok művelték, amelyek együtt éltek a felsőgagyi uradalomhoz tartozó néhány jobbágycsaláddal. „Csenyéte, nincsen benne kenyérke” – tartotta a mondás, talán valami túlzással, mert kenyérre-tejre mintha általában tellett volna a csenyéteieknek, csak annál sokkal többre nem nagyon. A 19. század közepén már mintegy 90 család élt a faluban, s a családok, lakóházak és a népesség száma a következő évszázadban nagyjából változatlan volt. A lakosság száma 600–700 körül tetőzik ennek a századnak az első évtizedeiben, s ezen a szinten marad az ötvenes évekig.

1989 nyarán – ekkor kerestük föl először a községet – a népesség száma már mintegy felére csökkent. *Havas Gábor* 1989-es felmérése szerint Csenyétén 85 család, összesen 307 fő élt. (Az 1960-as népszámlálás szerint Csenyétén még 582 lélek volt.) 1960 és 1989 között a népességcsere is nagyon erőteljes volt. Bár a cigány népesség arányáról nem rendelkezünk megbízható adatokkal, azt tudjuk, hogy az iskolába járó gyerekek között mekkora volt a cigánynak minősítettek aránya. Nos, 1960-ban a csenyétei iskolába még 87 gyerek járt, s alig több mint harmaduk, vagyis 30 gyerek volt cigány. 1989-ben ötvenöt 7–16 éves gyerek élt Csenyétén. Mindegyikük cigány volt. A cigány népesség számáról 1989-re és az azt követő évekre vannak már pontos adataink, melyek saját felméréseinkből származnak. Ezek szerint 1989-ben a lakosság 81,4 százaléka volt cigány. Csenyéte népessége 1996-ra 328 főre nőtt, a cigányság részaránya pedig 91,5 százalékra emelkedett.

A csenyétei cigányság már 1989-re „csapdába került”. Ahogy a község elcigányosodott, az országos településhálózat-fejlesztési terv prognózisaival ellentétben a népesség csökkenése megállt, sőt még valamelyest növekedni is kezdett. 1989–1996 között a községben a munkanélküliség lényegében teljes volt. A népesség növekedésének oka részben a termékenység növekedése, részben a vándorlási egyenleg pozitívrá fordulása, s nem a falu gazdasági fellendülése. Mind a termékenység növekedése, mind a pozitív vándorlási egyenleg a cigányság növekvő elnyomorodásának a következménye. A tartós munkanélküliség következtében a lakosság túlnyomó többsége már a munkanélküli-segélyre is elvesztette a jogát – a családok egy részében az egyetlen készpénzforrás a családi pótlék. A faluból való kivándorlás és a faluba való bevándorlás mérlege is azért stabilizálódik, sőt fordul enyhén pozitívrá, mert egyrészt nincs hova elköltözniük a csenyétei cigányoknak, másrészt a faluból korábban városokba vándoroltak, városi munkájukat és lakásukat elveszítve, utolsó lehetőségként visszaköltöznek Csenyétére.

Csenyéte tehát a hazánkban kialakulóban lévő kislelkesi cigány gettó jó példájának tűnik. A kislelkesi cigány gettó több szempontból is számot tarthat a társadalomkutatók érdeklődésére. Mindenekelőtt itt egy új, s legjobb tudásunk szerint számát és társadalmi jelentőségét tekintve növekvő jelenséggel találjuk szembe magunkat, ami a hazai cigányság nyomorúságának új fejezetét jelentheti. A többségi társadalomtól már térben is teljes mértékben elkülönülő kislelkesi cigány gettó – az észak-amerikai indián rezervátumokhoz vagy a dél-afrikai apar-

theid által létrehozott, teljesen szegregált népességzárványokhoz hasonlóan – valóban áthidalhatatlan távolságot teremthet a cigányság és a többségi társadalom között. Elszakítja e két népességcsoport „szimbiotikus” kapcsolatrendszerét, s a cigányságot – megfosztva a megélhetés utolsó lehetőségétől is – teljes mértékben az állami, egyházi és alapítványi jótékonykodástól teszi függővé.

E tanulmány fő célja annak vizsgálata, hogy a legújabb korban miként is alakult a cigány és a nem cigány népesség viszonya Csenyétén. Amikor 1989-ben elkezdtek máig is tartó kutatómunkánkat a faluban, a szakirodalom, a rendelkezésre álló hivatalos statisztikák, illetve helyi informátoraink, így a Csenyétén negyven éven keresztül tanító *Rákay Károly* közlései alapján abból a feltevésből indultunk ki, hogy a csenyétei cigányok a jelenleg megfigyelhető kislelki cigány gettósodást megelőzően a falun kívül elhelyezkedő cigánytelepeken éltek. Korábbi olvasmányainkból is úgy tudtuk, hogy a 18. század közepéig többnyire vándorló cigányság letelepedése a falvaktól élesen elkülönült cigánytelepeken történt. Amikor 1893-ban sor került a Magyarországon addig legteltesebb körű cigányösszeírásra, a cigányság nagyobb része már nem vándorolt, de elkülönült telepeken élt. A cigányság története leírható mint a szegregáció különböző módozatainak a története is: a 18. század közepéig a cigányság nagyjából vándorolt, erdőkben, falu- vagy városszéleken ütött ideig-óráig tanyát. Mária Terézia és II. József reformjait követően előbb-utóbb elfogadni kényszerültek azt, hogy telepeken lakjanak. A témával foglalkozó irodalom szerint ezután a telepen lakó cigányok aránya folyamatosan csökken, de az 1945 utáni erőltetett asszimilációs szakaszban még mindig számottevő arányban laknak cigányok hagyományos cigánytelepeken. Emellett újabb szegregációs minták jelennek meg, mint amilyen a Cs-házasi telep és a különböző városi szegény- és cigánytelepek. Az ezt követő szegregációs hullám új mintái az 1970–90-es évek nagyvárosi, mindenekelőtt budapesti etnikai gettója és a kislelki cigány gettók képződése.

Amit 1989-ben a csenyétei cigányság történetéről sikerült megtudnunk, az egybevágott ezekkel az előfeltevésekkel. Az 1893-as cigányösszeírás Csenyétén még nem talált cigányokat, vagyis a csenyétei cigányság sajátosságának az tűnt, hogy aránylag későn, valamikor a 20. század elején vándorolhattak ide az első cigány családok, amelyek azután két telepen települtek le. A többség a falu végére (a falu északi csücskére) költözött, az úgynevezett Rigó telepre vagy Rigó térre, illetve kialakult a falu délkeleti csücskén egy másik cigánytelep is, amit Virág utcának vagy Virág térnek hívtak a falusiak. Mindegyik falusi vagy a faluból származó nem cigány, akit a cigányság történetéről faggattunk, úgy emlékezett, hogy a faluban soha egy cigány sem lakott. Első beköltözőként idősebb *Ks. E.*¹ -et említették, akiről azt mondták, hogy 1974-ben vásárolt magának egy parasztházat a Petőfi utcában. Kutatásunk előfeltevése tehát az volt,

¹ Azon cigány családok nevét, amelyeknek leszármazottai ma is a faluban élnek, rövidítve közöljük. (*A szerk.*)

hogy a cigányok Csenyétén mindig szegregáltan éltek, először nomádként, majd a külső nyomásnak engedve a faluszéli cigánytelepekre beköltözve, de a többségi lakosságtól élesen elkülönülve. Bár ezek a hipotézisek ugyancsak kézenfekvőnek tűntek, mégis kísérletet tettünk arra, hogy pontosabb információkat gyűjtsünk a csenyétei cigányság történetéről. Érdekesnek tűnt, hogy miért ennyire új keletű a cigányság a községben, szerettük volna megtudni, mi módon, pontosan mikor, milyen hullámokban, honnan és miért települtek be a romák a két telepre. Elkezdtük ezért tanulmányozni a községgel foglalkozó különböző történeti dokumentumokat.

Hadd jelezzük előre e kutatómunkánk fontosabb eredményeit. Történeti kutatómunkánk során nem kevés meglepetés ért bennünket. A rendelkezésünkre álló adatok azt sejtetik, hogy a hivatalos statisztikák adataival ellentétben cigányok igenis éltek már a múlt században is Csenyétén. Ennél is meglepőbb, hogy a múlt századi csenyétei cigányság mintha nem telepeken lakott volna, hanem benn a faluban, és közöttük s a paraszti társadalom között a társadalmi távolság is mintha lényegesen kisebb lett volna, mint később – feltehetőleg ezért tudtak egy helyen lakni, illetve éppenséggel azért, mert együtt laktak. Adataink azt sejtetik, hogy a két cigánytelepet, s bizonyíthatóan a Rigó telepet, csak a múlt század legvégén vagy ennek a századnak a legelején alakították ki, s a cigányságot akkor szorították ki falusi házaikból a telepi putrikba. A huszadik század első ötven esztendeje valóban teljes szegregációt mutat telepi cigányok és falusi parasztság között. Adataink azt is mutatják, hogy a szegregáció számottevően rontotta a cigányság helyzetét, növelte a cigányság és a parasztság közötti szociális távolságot. További meglepetés volt számunkra, hogy a cigányság beköltözése a faluba lényegesen megelőzi a falu népességének rohamos csökkenését. Az 1950-es években megkezdődik a cigányság és parasztság integrációja, több cigány család költözik a faluba, van példa vegyes házasságra is. E mintegy két évtizedes integrációnak vet véget a parasztság tömeges menekülése a faluból és Csenyéte kifizalusi cigány gettóvá válása.

Összegezve: a csenyétei cigányság elmúlt másfél évszázados története nem egyszerűen a szegregációs minták változásának a története. A rendelkezésünkre álló adatok alapján inkább arra a következtetésre jutunk, hogy a történet egymást váltó integrációs és szegregációs ciklusok története. A múlt század második felének integrációs ciklusát századunk első felének telepi szegregációs korszaka követi. Azt követi egy harmadik korszak (az ötvenes-hatvanas évek), melyet ismét integrációs jelenségek jellemeznek, majd a történet egyelőre egy végső s minden eddiginél szélsőségesebb szegregációs hullámmal, a kifizalusi gettó képződésével zárul. Végül az integráció és szegregáció közötti váltás nem következmények nélküli. Minél nagyobb fokú a lakóhelyi integráció, annál kisebb a társadalmi távolság cigányok és parasztok között, minél élesebb az elkülönülés, annál nagyobb a legfontosabb indikátorok (csecsemőhalandóság, házasságon kívüli születések stb.) tekintetében a cigányság elnyomódása.

Csenyétei cigányok a faluban?

A csenyétei cigányság történetének első szakasza (1830–1895)

Mint említettük, falusi informátoraink közlését, miszerint a cigányság valamikor e század során települt le Csenyétén, a hivatalos statisztikák is megerősíteni látszottak. Az 1893-as cigányösszeírás nem talált cigányt Csenyétén. A kassai levéltárban megtaláltuk egyébként egy korábbi cigányösszeírás jelentéseit is a szikszói járásról (Csenyéte ebben az időpontban Abaúj vármegyéhez s annak szikszói járásához tartozott). Bár az 1768-as összeírás jó néhány cigány családról számol be a szikszói járásban (összesen 87 cigány család élt itt, többben Csenyétehez közel eső településeken, így Kázsmárkon, Léhen, Csobádon), de csenyétei cigányról nincs feljegyzés. A kassai levéltárban megtaláltuk az 1857-es népszámlálás összeírólapjait is. Az összesítő lapra a jegyző lejegyezte a fontosabb összefoglaló adatokat: 1857-ben Csenyétén 86 házban 445 személy lakott, akiknek a tulajdonában 20 kanca, 27 herélt ló, 14 csikó, 62 tehén, 48 ökör, 76 borjú, 1003 juh és 126 sertés volt. A jegyző – miközben megadja a különböző vallású és nemzetiségű lakosok pontos számát – azt is gondosan lejegyezi az összesítő lapra, hogy a községben cigány nem él.

E népszámlálás kitöltött családi kérdőívei viszont aranybányának ígértek. Nem tudtunk ellenállni a kísértésnek, hogy ne olvassuk végig házról házra, hogy ki is lakott ebben az évben Csenyétén. S ezzel elkezdődött kalandunk a csenyétei cigányság 19. századi történetével. Nem kis meglepetésünkre ugyanis a 75. számú házban (mely egyébként Csenyéte község tulajdonában volt) egy 1812-es évben született, *K.* nevű református vallású, napszámos foglalkozású férfi lakott két fiával, *Ferencsel* és *Pállal*, valamint feleségével. Ez azért tűnt érdekesnek, hiszen *K.* ma Csenyétén a legnépesebb cigány család neve. Nem elképzelhetetlen tehát, hogy ez a *K.* a mai *K.* család felmenő ági rokona. Lehet, hogy *K. P.* cigány volt? Vagy lehet, hogy a jegyzőnek igaza volt; 1857-ben még nem számított cigánynak (az a tény, hogy vallása református, arra utal, hogy ez a *K.* nem volt cigány – a cigányok többnyire római katolikusok voltak), de a leszármazottjai később „elcigányosodtak”. A 75. számú házban lakó *K.* család református vallása alapján hajlamosak voltunk hinni a jegyzőnek: ez a *K.* család nem volt cigány. Igen ám, de továbbolvasva a népszámlálási kérdőíveket, azt láttuk, hogy a 76. számú házban egy most már katolikus vallású *H. M.* napszámos lakik, megint csak feleséggestül, két gyerekével. *H.* szintén cigány hangzású név Csenyétén – no de akad elég nem cigány *H.* nevű család is, még akkor is, ha római katolikus az istenadta. Úgyhogy folytattuk a népszámlálás olvasását, ami egyre érdekesebbé kezdett válni. A 77. számú házban megint csak egy *K.* nevű család él – csakúgy, mint a 78. és a 85. számú házban –, mindannyian katolikusok, mindannyian napszámosok, s valamennyi *H.* és *K.* parasztcsalád tulajdonában lévő ház bérlői.

Az 1857-es népszámlálás tehát több nagy meglepetéssel szolgált. Egyrészt, bár a jegyző megerősített bennünket abban a hitünkben, hogy ebben az időpontban Csenyétén még nem éltek cigányok, mi őt, Csenyétén ma „cigány nevűnek” számító családot találtunk. Az természetesen bizonyításra szorul, hogy ezek valóban cigány családok voltak, illetve a község cigányként tartotta-e őket nyilván, de a nevükön túl az a tény, hogy egyiküknek sem volt tulajdonában a háza, hogy mindannyian napszámosok voltak, arra utal, hogy akár cigányok is lehettek, akiknek cigány voltát a jegyző vagy nem tudta, vagy „letagadta”, hogy ne keltse „rossz híret” a falunak. Arra a kérdésre, hogy e családokat a falu cigánynak tartotta-e vagy sem, még visszatérünk tanulmányukban. Ezt a kérdést tisztázandó ugyanis áttanulmányoztuk a kor anyakönyveit, megállapítandó, hogy a lelkész, illetve a plébános tett-e valamilyen, e családok etnicitására vonatkozó bejegyzést az anyakönyvbe.

Mielőtt erről szólunk, ismertetjük még az 1857-es népszámlálás egy másik fontos meglepetését is. Nevezetesen – ha feltételezzük, hogy a szóban forgó *K.*, illetve *H.* családok valóban cigányok, akkor úgy tűnik, ebben az időpontban benn éltek a faluban. Erre látszik utalni legalábbis az a tény, hogy a cigány nevű családok házátszámai a következők: 75, 76, 77, 78 és 85, s közvetlen szomszédságukban paraszt, illetve hétszilvafás nemes családok házátszámaikat találjuk. Így a 71–72–73-as házakban (melyek egy megosztott telken vannak) a *Zubkó* család lakik, a 74-es házban a *Széll* család (Csenyéte rangosabb családjainak egyike) található, a 79-es ház lakóját a népszámlálás *Sigismund von Labacznak* jegyzi be, s foglalkozásaként a „földbirtokos” megnevezést használja. A „földbirtokost” nem kell persze túl komolyan venni, *von Labacznak* nyilván volt néhány hektár földje, s csak csenyétei mértékben számított földbirtokosnak. A 80-as számú házban egy *Farkas* nevű napszámos család lakik, a 81-es ház lakója a *Beke* család egyik tagja (ez a falu legősibb nemes családja – s ezt a *Bekét* is „földbirtokosnak” titulálja a népszámlálás). Nagyjában és egészében a falunak az a része, ahol a 60–80 számozású házak voltak találhatóak, meglehetősen vegyes képet mutat társadalmi összetételét tekintve. Az azonban aligha lehet vitás, hogy a néhány „földbirtokos” jelenléte itt a kivétel, a cigány nevű családok a falu végén laktak, más etnikumú szegény családokkal keveredve. Figyelemre méltó, hogy 1857-ben a falu szegény zsidósága is errefelé lakik: *Bárány Jákob* a 67-ben, *Garfingli* a 68-as számú házban, *Guttman* a 70-esben. *Bárány*, *Garfingli* és *Guttman* foglalkozása „napszámos”. Az iparos-kereskedő zsidók, úgy tűnik, a falunak egész más részén éltek. *Friedman Jákob* iparos a 2. számú ház lakója, *Zöld Herman* segédmunkás a 3. szám alatt lakott, *Fried József* segédmunkás a 22-es számú ház lakója (úgy tűnik, a „segédmunkás” valami iparos foglalkozást jelent itt, szemben a napszámossal, ami alacsonyabb társadalmi státuszra utal). Egyébként a *Friedman*, a *Fried* és a *Zöld* család magasabb társadalmi státuszára utal az a tény is, hogy szomszédjaik egyértelműen a falu elitjét adják. Itt laknak a *Zörgölyök*, akiknek a neve már a 18. század

anyakönyveiben is szerepel, s akik bírót is adtak a falunak, a *Beke* család több ága is az 1–35. számú házak tulajdonosa, illetve lakója. A falunak ezen a részén a birtokos parasztság nem kivétel, a lakosság nagyobbik részét a birtokos parasztok alkotják.

A házszámokból azonban teljes biztonsággal nem dönthető el, hogy pontosan hol is laktak ezek a cigány nevű családok. Különösen izgatott bennünket az a kérdés, hogy volt-e cigánytelep 1857-ben, illetve az azt megelőző és közvetlenül követő években Csenyétén. A házszámok keveredettsége ennek el-
lentmond, de mivel a cigány nevű családok mégiscsak egy halomban helyezkednek el, a telep létét teljesen kizárni nem lehet. Ezért véltük szükségesnek, hogy megpróbáljuk kideríteni, hol is helyezkedhettek el az ilyen számozású házak a község akkori térképén. A mai térkép sok útbaigazítást nem ad, hiszen ma Csenyétén öt utca van: Rákóczi utca, Petőfi utca, Kossuth utca, Virág utca és Dózsa György utca. A házak számozása ma utcánként újrakezdődik, a múlt század közepén-végén viszont a házakat a faluban folyamatosan számozták 1-től N-ig. Ezért aztán elkezdtünk kutatni múlt századi térképek után, és az encsi földhivatalban sikerült is hozzájutnunk egy 1873-ban készült térképhez (lásd az *1. térképet*), illetve egy, az 1890-es évek közepén készült kataszteri felmérési térképhez. Nos az 1873-as térkép sok érdekes információt tartalmazott. Ebből a térképből kiderült, hogy a múlt század közepén Csenyéte ökológiai rendje teljesen különbözött a maitól.

Kezdjük elemzésünket a község legújabb kori térszerkezetével, egy 1970 körül készült térképrészlet alapján. Ma Csenyétét a világgal egy aszfaltozott út köti össze, ami a Baktakékről Krasznokvajdára tartó, délről észak felé haladó országútról Felsőgagy északi végében ágazik le, és nyugatról keletre haladva Csenyétét a falu délnyugati csücskében éri el, a ma Rákóczi útnak, a második világháború előtt Fő utcának nevezett utca déli végén (lásd a *2. térképet*). Ma itt, tehát délen van a falu eleje, s az innen kiinduló Rákóczi utca (egykori Fő utca) délről északra haladva (mintegy a Baktakék–Krasznokvajda közötti országúttal párhuzamosan húzódva) alakítja ki a falu térszerkezetét. Ha jól meggondoljuk, Csenyéte tulajdonképpen egyutcás falu. Ez az utca ma délről húzódik észak felé. Az utca közepén van egy „szigetszerű” képződmény. Ma ennek a „szigetnek” a nyugati oldalát hívják Rákóczi utcának, a keleti oldala viseli a Petőfi utca nevet, a „szigeten” magán viszont épületek alig vannak, leszámítva a „sziget” északi csücskén, a mai Rákóczi utca és Petőfi utca találkozásánál egykor elhelyezkedett református parókiát. A parókiától délre volt még a „szigeten” két lakóház (az egyik a még ma is álló katolikus imaház, továbbá itt található még az óvoda és az üzlet épülete is). Egyébként a „szigeten” csak rétek, kertek voltak találhatóak, ma majdnem az egészet gaz növi be.

Az 1873-as térkép ettől csak egy vonatkozásban tér lényegesen el (lásd az *1. térképet*). Ezen a térképen a Felsőgagyba vezető út még nem létezik, Felsőgagyba csak egy ösvény vezetett, mely a falu közepéről indult, a református templom

mögött, s nyilván ezt használták a falu katolikusai, hogy vasárnaponként a gagyi templomba sétáljanak. Csenyéte paraszti lakossága felerészt református, felerészt római katolikus volt (hozzájuk kapcsolódott néhány görög katolikus és izraelita család). A faluban azonban csak református templom volt, csak református lelkész lakott itt, s az iskolát is a kálvinisták tartották fenn. Ez nyilván jórészt azzal magyarázható, hogy a vallás egyben szociális különbséget is jelentett Csenyétén: a „módosabb” gazdák és a hétszilvafás nemesek szinte kivétel nélkül mind reformátusok voltak. Történetünk szempontjából azonban az a lényeg, hogy 1875-ben a fő közlekedési útvonal még nem nyugatról keletre haladva érte el a falu déli csücskét, hanem északról érkezett Krasznokvajda felől, keresztülhaladt a falun, majd a falu déli végéről fordult élesen nyugatra, s folytatódott Fáj felé. Az 1873-as térkép készítője gondosan oda is jegyezte a falu déli csücséhez, éppen oda, ahova ma a felsőgagyi út megérkezik (s ami ennél fogva ma a falu eleje), hogy itt van a „faluvége”. Ez egyébként konzisztens azzal, hogy a múlt század közepén, második felében a Cserehát inkább Kassa, mint Miskolc felé orientálódott. A közlekedési útvonal Felsőgagy felé történő áthelyezése feltehetőleg az új, miskolci irányultságot jelezte. Ha valaki Miskolcra igyekezett, inkább ment Felsőgagy felé, hiszen onnan vezetett köves út Miskolcra. A Kassára tartó polgár viszont ésszerűbbnek gondolhatta, ha toronyiránt nekiindult északnak, vagyis Krasznokvajdának, hiszen arra volt Kassa is.

Az 1. és 3. térképek összehasonlítása számos érdekes tanulsággal jár. A legfontosabb, hogy az 1873-as térképen nincs cigánytelep jelölve, holott a 3. – az 1960-as években készített – térképen a falu északkeleti végén, a pataktól keletre pontosan be van jelölve, s néven is van nevezve a „cigánytelep” (ezt a telepet nevezték a falubeliek Rigó térnek). A térképnek ezen a pontján felismerhetők a kis parcellák, amelyekre a cigányok kunyhói épültek, sőt még a putrik jelei is fel vannak tüntetve. A délkeleti faluvégen elhelyezkedő, Virág rétként vagy Virág utcaként ismert cigánytelep esetében ez nem ennyire nyilvánvaló. Ezen a területen nem szerepel a „cigánytelep” bejegyzés, de néhány putri jele azért felismerhető (lásd a 4. térképet).

Az 1873-as térképünk azt sejteti tehát, hogy ebben az időpontban nem volt cigánytelep Csenyétén. Az encsi földhivatal vezetője szerint ez nem perdöntő bizonyíték, mert szerinte a térképészek nem mindig jelölték be a cigánytelepet a térképre. Hipotézisünket – mely szerint a múlt század második felében a cigányság benn élt a faluban – bizonyítandó, kísérletet kell tennünk arra, hogy elhelyezzük az 1873-as térképen az 1857-es népszámlálásban cigány nevűnek vélt családok házátszámait. Ez nem egyszerű feladat, ugyanis ez a térkép nem házátszámokkal, hanem helyrajzi számokkal jelöli a telkeket. Ezek a helyrajzi számok ráadásul az akkori „falú elején”, vagyis északon kezdődnek (a falu utcájának az északkeleti oldalán, onnan lefelé haladva emelkednek, majd a déli csücsökre érve a számozás átvált a nyugati oldalra, s innen emelkedik

észak felé haladva). Az 1. számú telek tehát valahol ott volt 1873-ban, ahol valamikor később a Rigó tér elnevezésű cigánytelep épült, a délkeleti vég utolsó telke az 56-os számot viseli, majd a 95-ös telket a délnyugati csücsökben találjuk, ahonnan a telekszámok északra haladva nőnek egészen 133-ig (illetve a külterületen még magasabb számokig is). Vajon a házszámozás is így történt-e? Vajon mikor számozták át a telekkönyvi számokat? Ma a telekkönyvi számok és a házszámok rendje között nincs semmi logikai összefüggés (a számok északnyugati oldalról csökkennek dél felé haladva, majd felugornak az északkeleti csúcsra, s onnan csökkennek ismét délre haladva).

A házszámozás kérdésének megoldásában az 1890-es években készült kataszteri felmérési térkép, illetve a telekkönyvi kivonatok segítettek. A kataszteri felmérési térkép, amely valamikor 1895 körül készült, rendkívül érdekes dokumentum. Ez a térkép két fontos vonatkozásban különbözik az 1873-as térképtől. Az 1895-ös térképbe ugyanis már be van jelölve az új Felsőgagyba vezető út nyomvonala, pontosan oda, ahol most is halad. Más szóval 1895-re a falut a „feje tetejére állították”; ami korábban a falu vége volt, most egy csapásra a falu eleje lett. Ezzel egy időben átrendezik a helyrajzi számokat is, azok most már nem a falu elejétől haladnak a falu végéig, hanem északnyugatról délnyugatra, majd északkeletről délkeletre. Az 1895-ös kataszteri térképen van egy másik nagy újdonság is: valahol ott, ahol egykor az 1-es számmal jelölt telek volt, most parcelláznak, egészen apró parcellákat alakítanak ki. Létrejön tehát a cigánytelep alaprajza, de úgy tűnik, a putrik jele nincs bejegyezve. Így szinte évre meg tudjuk mondani, mikor alakítanak ki cigánytelepet Csenyétén: valamikor 1895 után, feltehetőleg egy-két éven belül, nem sokkal azután vagy azzal egy időben, ahogy az új út megépül. Valószínű tehát, hogy a faluban lakó cigányokat az új út megnyitása után „kizsuppolják” az új „faluvégre”. No, de honnan zsuppolják ki őket. Hol laktak addig?

Erre a kérdésre a telekkönyvek segítségével tudunk meglehetősen pontosnak tűnő választ adni. A telekkönyvekbe ugyanis bejegyezték mind az 1895 előtti, mind az 1895 utáni helyrajzi számokat, illetve ha a telek eladásakor lakóház is adásvétel tárgyát képezte, a ház számát is. Néhány évtized telekkönyvi bejegyzéseit átböngészve, rá tudtuk vezetni számos ház számát az 1873-as térképre. Ennek alapján azt tudtuk megállapítani, hogy a házszámok rendje a telekkönyvi számok átírásakor nem változott. A házszámok, úgy tűnik, mindig a falu délnyugati végén kezdődtek, északon valahol a 37–40-es számú ház körül váltottak át a keleti oldalra, s innen dél felé emelkedtek. Valószínűnek tűnik, hogy miután a házszámozás elérte a falu délkeleti végét, akkor ugrott át a „szigetre”, és minden jel szerint mindaddig, amíg a házakat a faluban nem utcánként, hanem 1-től N-ig számozták, a református paplak volt a legutolsó számú ház. Ennek ismeretében most már tudni véljük, hogy a 70–85 közötti számokkal jelölt házaknak a falu délkeleti végén kellett lenniük. Ha gondosan megvizsgáljuk az 1873-as térképet, akkor ez érthetőnek is tűnik. Itt a 31-es

helyrajzi számtól az 56-ig terjedő helyrajzi számig sok a megosztott telek. (Lásd az 5. térképet.) Ezen telkek jó része igen apró, ami arra utal, hogy az ott lakók társadalmi státusza meglehetősen alacsony lehetett. Egyébként a 33-as helyrajzi számú telken – igen aprócska telek – a telekkönyv szerint valamikor Szendrei ház volt, mely a 72-es házsámot viselte. A számunkra fontos, cigánynak tűnő családok által lakott házak számait (75, 76, 77, 78, 85) nem találtuk meg, de azok feltehetőleg a telekkönyvben a 36–46 közötti számokat viselhették. A térkép e sarkának gondos tanulmányozása elég világosan bizonyítani látszik, hogy itt valóban sok szegény család élt, akik között cigányok, zsidók és nem cigányok is voltak, a közvetlen szomszédságban viszont néhány nagyobb telken módosabb parasztcsaládok házai álltak. Szinte biztosra vehető tehát, hogy 1857-ben egyik *K.* vagy *H.* család sem lakott telepen, hanem a falu akkori végén, más szegények között, de közvetlen szomszédságban módosabb paraszttal éltek. Egyébként e „cigány nevű” családok nem messze laktak attól a környéktől, ami később a Virág telep lett, de az szinte elképzelhetetlen, hogy az 1873-ban általuk lakott házak telepszerű alakulatban elhelyezhetők lennének a későbbi Virág telepen.

A 75, 76, 77, 78, 85-ös házaknak az elhelyezése a térképen egyébként azt is megmagyarázza, hogy miért alakítják ki 1895-ben a falu új „végén” a Rigó téri cigánytelepet. Mint jeleztük, 1895-ben a falut a „feje tetejére” állították. Idáig a szegények a falu végén laktak, a főútvonal Kassától tartott Krasznokvajdán keresztül Fáj felé, a falu szegényei pedig a Fáj felé kivezető út mellett húzták meg magukat. A felsőgagyi út megnyitásával azonban a falunak éppen ez a pontja egy csapásra a falu eleje lett. Ilyen körülmények között kínosnak tűnhetett a falu számára, hogy a faluba érkező utazó először a legszegényebbekbe, sőt cigányokba botoljon. Minden bizonnyal ezért határozták el, hogy végre „rendet teremtenek”. Úgyis kellemetlen lehetett már, hogy a cigányok összekeveredtek a paraszttal – talán ezért is tagadta 1857-ben a jegyző, hogy a *K.* család cigány –, most a nagy falurendezéssel mindent meg lehetett oldani. A *K.* és a *H.* családot áttessékelték a falu elejévé vált házaikból az új faluvégén kialakított cigánytelepre. Mindezek alapján úgy gondoljuk, hogy amennyire a rendelkezésünkre álló dokumentumok ezt megengedik, bebizonyítottunk tekinthetjük, hogy a csenyétei cigányság (már ha egyáltalán volt ilyen) 1895 előtt a faluban együtt élt zsellérekkel és zsidókkal, továbbá, hogy módosabb gazdák közvetlen közelében, általában a tőlük bérelt parasztházakban lakott.

Mind ez ideig csak feltételeztük, hogy a szóban forgó *K.* és *H.* családok cigányok voltak. Nos, azoknak tekintette-e őket a falu népe, vagy a múlt században még csak egyszerűen szegények voltak, s e század során keveredtek cigányokkal, mígnem kituszkolták őket a „cigánytelepre”? E kérdést megválaszolandó áttanulmányoztuk a csenyétei anyakönyveket. A református anyakönyveket helyben vezette a lelkész, a katolikus anyakönyveket pedig a felsőgagyi körzeti plébánián lehet megtalálni (megtalálhatók természetesen ezek

az anyakönyvek – pontosabban a mikrofilmjeik – nemcsak az Országos Levéltárban, hanem Salt Lake Cityben is, a mormonok genealógiai kutató központjában). Anyakönyveket 1757-től találhatunk, de az első évtizedekben a csenyétei bejegyzésekben se tipikus cigány nevű családról nem történik említés, se azt nem jegyzi be a pap, hogy a megkeresztelt, házasságot kötött vagy eltemetett személy cigány lett volna (holott a felsőgagyi római katolikus anyakönyvben történik említés cigányokról más községek, így például Fáj, illetve Krasznokvajda esetében). A 19. században azonban ez változik: a harmincas-negyvenes évektől kezdve rendszeresen találunk olyan bejegyzéseket mind a katolikus, mind a református anyakönyvben, melyeknél a pap jelzi, hogy a szóban forgó egyén cigány. A református lelkész „újmagyarnak” nevezi egy alkalommal az 1830-as években a *K.* családot, egy későbbi *K.* bejegyzésnél azonban se az „újmagyar”, se a cigány kifejezést nem használja. A lelkész vagy feleslegesnek tartotta ezt megjegyezni, vagy – s ez a valószínűbb – nem volt biztos abban, hogy ez a híve cigánynak, illetve újmagyarnak nevezhető-e, vagy pusztán szegény magyar ember. Sokkal több a cigány bejegyzés – mint arra számíthatunk is – a római katolikus anyakönyvben. *K.* és *H.* családok szerepelnek szép számban, s a plébános minden esetben kitüntetett pedantériával jelzi, ha valakit cigánynak tart. Megjegyezzük még, hogy a katolikus anyakönyvben egy ideig jegyzik a lakóház számát is. Itt a cigányok egy részénél, mintegy harmadánál, nincs házszám megadva, ami jelentheti azt, hogy ezek a cigányok nem laktak a faluban, vagyis mégis volt valahol telep ott, ahol éltek, de lakhattak a szóban forgó családok a környező erdőkben, illetve az sem elképzelhetetlen, hogy a házszámot a plébános csak hanyagságból nem adta meg. Tény azonban, hogy a cigányság jó részénél ezekben az években is megadja a plébános a lakcímet. Ez a lakcím a cigányokat többnyire az általunk már azonosított délkeleti csücsökre helyezi, bár előfordul olyan cigány lakóhely, amely közelebb esik a falu központjához (az 1861-es születési anyakönyvi kivonat szerint egy *H.* nevű cigány szülő a 41-es számú házban lakott, ami az akkori falu elején, valahol az utca északkeleti oldalán lehetett).

Az anyakönyvek, korabeli térképek, népszámlálási összeírólapok alapján szinte biztosak lehetünk abban, hogy a múlt század második felében Csenyétén a közhiedelemmel ellentétben számottevő nagyságú cigány népesség élt, s e népesség legalább egy része, legalább öt-hat család benn lakott a faluban, viszonylag rendezett körülmények között.

Az is figyelemre méltó, hogy az 1830 és 1895 közötti anyakönyvek tanúsága szerint a papok által cigánynak minősítettek és a nem cigánynak ítélt paraszti családok közötti társadalmi különbség nem tűnik túlságosan nagynak. Erre utal mindenekelőtt a viszonylag csekély különbség a házasságon kívül született gyerekek és a csecsemőhalandóság tekintetében cigányok és parasztok között. Csenyétén a 19. század során a cigányok között az volt a rend, hogy az apák vállalták a gyerekeket, s a gyerekek az apák nevét viselték (feltehetőleg a szülők

házasságot is kötöttek). Mint erre hamarosan utalni fogunk, ez a helyzet drámaian megváltozik a huszadik század első ötven évében. A múlt század végén legalább egy vegyes házasságról is tudunk – a katolikus születési anyakönyv szerint 1863-ban *K. J.*-nek (akit a plébános cigánynak titulál) és *Majoros Erzsébetnek* (a Majoros zsellér család volt, melyet soha nem nevezett a plébános cigánynak) egy *K. A.* nevű lányuk született. *K. A.* egyébként 1899-ben egy felsővadászi cigány férfihez, *A. F.*-hez ment feleségül. Legidősebb fiúk, *A. B.* a húszas-harmincas években jeles cigánymuzsikus volt Csenyétén. Egyébként *K. A.*-nak és *A. F.*-nek másik két fia is annak rendje s módja szerint megnősült; *Géza* és *Dezső* 1929-ben ugyanaznap tartották a lagzijukat – hetedhét országra szóló ünnepség lehetett aznap Csenyétén. *A. D.* egyébként *Ks. O.*-t vette el, s így sógorságba keveredett egyrészt *Ks. Z.*-val, a kor másik neves prímásával, valamint *Ks. M.*-mell, akiről a mendemonda azt tartja, hogy apjáról, *H. G.*-ről rászállt a „vajdaság” tisztje. *K. M. M. S.* anyja, *M. S.* jelenleg a falu egyik meghatározó személyisége, a falu közvéleménye szerint a község 2-3 legmódosabb embere közé tartozik (1997-es statisztikai felmérésünkben megkértünk mindenkit, hogy sorolja fel a legmódosabb embereket, és *M. S.* neve minduntalan szerepelt). *M. S.* egyébként szintén szeret „vajda” tisztségben szerepelni, legalábbis abban az értelemben, hogy szívesen tartja a hivatalosságokkal a kapcsolatot.

Élet a telepen, visszaintegrálódás a faluba, s a cigány kisfalusi gettó kialakulása (1895–1998)

A századforduló táján tehát döntő fordulat következett be a csenyétei cigányság életében. A felsőgagyai út megépítésének ideje táján kiépítették a Rigó téri cigánytelepet, s „rendezték” a csenyétei cigányság helyzetét.

Mind ez ideig nem sikerült dokumentumokat találnunk, melyek beszámolnának a telep kialakítása körüli falusi politikáról, de nehéz elképzelni, hogy a telep létrejötte konfliktusoktól mentesen történt volna. A falusi, integráltabb élethez már hozzászokott csenyétei cigányoknak nem lehetett vonzó, hogy kiköltözzenek a faluvégi telepre, főként azért, mert ez alkalmasint még lakáskörülményeik számottevő romlásával is együtt járt. Az 1857-ben a faluban talált cigány családok házakat béreltek, esetenként a falu rangosabb gazdáitól. Ezek nyilván nem voltak paloták, de valószínűleg jobb minőségűek voltak, mint a Rigó téri putrik.

Bár a telepek kialakítása körüli konfliktusokról nem tudunk semmit, az figyelemre méltó, hogy azoknak a családoknak a leszármazottjairól, amelyek a 19. századi anyakönyvekben szerepelnek, szinte soha nem tudunk későbbi adatokat találni. A református *K.* családnak nyoma vész, de a többi *K.* gyerekeit se tudjuk nyomon követni (az előbb említett *K. A.* az egyetlen kivétel).

A ma Csenyétén élő cigány családok szinte kivétel nélkül későbbi bevándorlóktól származnak. A *K.*, *M.* és *H.* családok „ősapja”, *H. G.* Boldogkőváraljáról költözik Csenyétére, élettársa, *Ks. J.* pedig Rakacáról. Kettejük szerelméből származik, mondhatnánk, Csenyéte mai lakóinak a negyede. A másik „ős-apa”, *Ka. D.* Gyerekei számáról legendák keringenek Csenyétén. 14-et az anyakönyv szerint is elismert, még hozzá három asszonytól, akik olykor egy időben születték a neki tulajdonított gyerekeiket. Ez a *Ka. D.* megint csak alighanem valamelyik, már a 19. században Csenyétén élő *K.* leszármazottja. Apja, *K. K.* ismeretlen helyről vándorolt be a faluba.

Hajlamosak vagyunk tehát feltételezni, hogy a múlt század anyakönyveiben szereplő, a paraszti társadalomhoz jobban integrált *K.* családok inkább elköltöztek Csenyétéről, mintsem hogy vállalják az életet a Rigó téren. Bár *H.* leszármazási táblázatát mind ez ideig nem sikerült összeállítanunk, elképzelhető, hogy a *H.* család más stratégiát követett. A csenyétei cigány legendák szerint a Virág utcában a két világháború között a Katona banda élt, s a Katona bandáról azt mondta több informátorunk, hogy azok leginkább a *H.* családból származtak. Az valószínű, hogy a Virág utcai cigánytelepen az élet azért lényegesen jobb volt, mint a Rigó téren. A Virág utcán a cigányok nemcsak putrikban laktak, hanem voltak rendes házaik is, s szomszédaik között akadtak parasztok is. A Rigó tér viszont mereven el volt választva a falutól. Csak egy faágakból összeeszkábált, rozoga híd kötötte össze a külvilággal.

A Rigó térre települt be *Ka. D.* családja (rájuk szokták azt mondani, hogy ők tartoztak a *Flóri* vagy *Király* bandához), s itt élt a *Ka. D.*-nél azért sokkal nagyobb tekintélyt élvező, *H. G.*-től származó két rokonsági rendszer, a *Ks.* család és az *M.* család (ezeket nevezték a Rigó bandának). Bár a *Ks.*-ek és az *M.*-ok sokkal konszolidáltabb életet éltek, mint *Ka. D.* családja, időnként azért a Flóri banda és a Rigó banda összefogott a közös ellenség, a Katona banda ellen. A Katona bandát a másik két banda már csak azért is gyanakvással kezelte, mert sikeresebbek, módosabbak voltak. Végül is egy nagy ivászatot követő verekedés nyomán sikerült a Katona bandát, vagyis a *H.* családot valamikor a negyvenes évek végén vagy ötvenes évek elején elkergetni a faluból. *M. S.* maga is részt vett ebben a verekedésben, amire beszámolója szerint valahol a keresztnél (a református parókia mellett) került sor, valamikor 1949–50 körül. *M. S.* a legtöbb csenyétei cigányhoz hasonlóan nem nagyon tud évszámokra visszaemlékezni, arra emlékszik csupán, hogy a verekedés idején még nőtlen fiatalember volt. Úgy tudjuk, hogy a faluból így kiszorított *H.* család Miskolcon telepedett meg. Az *M.* családdal rokonságban levő *H. J.* valószínűleg ebből a rokonsági rendszerből származik, s így talán nem meglepő, hogy a mai elgettősödött falu legvállalkozóbb szellemű szereplői közé tartozik.

Aligha kétséges, hogy a 20. század első ötven esztendeje nem tartozott a csenyétei cigányság történetének aranykorszakai közé. Mint jeleztük, a jobb sorshoz szokott családok minden valószínűség szerint elmenekültek a telepi lét

elől, és ki tudja, ma hol találhatók? Talán Miskolcon vagy Pesten találtak helyet maguknak, és eszébe sem jut senkinek se, hogy cigánynak gondolja őket?

A falu a telep megépítésével azonban megnyitotta a cigány bevándorlás zsilipjét. Feltételezzük, hogy a telep terve azért született, hogy „rendezzék” a faluban élő cigányság helyzetét, vagyis kiszorítsák őket a falu szélére. Ezt indokolhatta az a tény, hogy megváltozott a falu ökológiai szerkezete, s nem akarták a falu elején hagyni a cigányságot, de magyarázhatja az is, hogy a század végére kezdte Csenyéte paraszti népessége elérni a csúcst. A lélekszámát tekintve növekvő paraszti népességnek szüksége volt a falu belterületére. A parasztlakosság elfoglalták tehát a falu délkeleti csücskét, s a térképek szerint össze is vontak néhány korábban elaprózott telket, hogy rangosabb parasztházakat építhessenek rajtuk. Világosan látható az apró telkek felszámolása ebben a térségben 1873 után. A falu végétől nyitottak egy új utcát is dél felé – ezt nevezték el később Kossuth utcának. A lényeg: a falu parasztságának „*Lebensraum*”-ra volt szüksége. Először a cigányokat, majd a harmincas években a zsidókat szorítják ki a faluból. Egyelőre ugyan a csenyétei zsidó családok történetéről nem tudunk eleget, de úgy tűnik, a község zsidó népessége a századforduló táján tetőzött, s az első világháború után ugyan néhány család még ott maradt (őket a nácik hurcolták és pusztították el), de az iskolai beiratkozási naplókából úgy látjuk, hogy a zsidó családok száma már a deportálások előtt erősen csökkenőben volt. A lényeg tehát az, hogy a századfordulóra, a két világháború közötti évekre mintegy 100 családra növekedett csenyétei parasztlakosságnak minden belterületi telekre szüksége volt, s ezért mind a cigányság, mind a zsidóság az útjukban volt. Ez az „élettérért” folytatott harc, amelyhez az ideológiát és erőszakos keresztülviteléhez a hatalmat nyilván a vármegyei és országos politikából merítették, önmagában is meghatározza a falu etnikai összetételének alakulását.

Az már minden valószínűség szerint a telep megépítésének nem kívánt és nem várt következménye volt, hogy miután a „jó” cigányok elmenekültek a faluból, a telep kialakításával létrehozott térbe a szomszédos községekből beáramlottak a kevésbé konszolidált cigány családok. Ezt jelzi a házasságon kívül születő gyerekek számának nagy megugrása. Bár idáig nem volt módunk arra, hogy kvantitatív módszerekkel, szisztematikusan felmérjük a születések számának, a házasságon kívül született gyerekek arányainak s a csecsemőhalandóság mutatóinak alakulását, az anyakönyveket elég gondosan tanulmányoztuk ahhoz, hogy megengedhessük magunknak annak az előfeltevésnek a megfogalmazását, hogy az előző fél évszázadhoz képest e vonatkozásokban lényegesen megnőtt a cigány és a parasztlakosság közötti társadalmi különbség. Pusztán a termékeny korú asszonyokra jutó születések számát tekintve is drámáinak tűnik a változás. Míg a múlt század második felében a csenyétei cigány családokban az átlagos családnagyság két-három gyerek körül van, a két világháború között nem ritka a nyolc-tíz gyermekes anya sem (időnként négy-öt gyermeket is

szülnek asszonyok – több férfitől is – házasságon kívül, ami a megelőző fél évszázadban lényegileg ismeretlennek tűnik). Azt nem tudjuk persze megállapítani, hogy ebben nem játszik-e szerepet az a tény, hogy 1895 után az anyakönyvek vezetése állami feladat lett. Elképzelhető, hogy az állami anyakönyvvezetés megbízhatóbb. A plébános esetleg meg se kerestette azokat a gyerekeket, akik házasságon kívül születtek, vagy akikről úgy gondolta, hogy a szülei nem élnek rendezett életet. Ez a kérdés további vizsgálatot igényel.

1945 után újabb fordulat következik be a csenyétei cigányság életében. Ennek többféle indikátora van. A leglényegesebb változást az iskola esetében figyelhetjük meg. A huszadik század első felében az iskolai naplók tanúsága szerint a tanító a cigány gyerekeket lényegében automatikusan megbuktatta. Mivel a törvény előírta, hogy minden gyereket be kellett íratni az iskolába, a cigányok gyerekei is szerepelnek a beiratkozási naplókban, de az 1945 előtti iskolai naplók tanúsítják, hogy ezek a gyerekek nem jártak iskolába. Év végén a tanító bejegyezte, hogy mivel a gyerek túl sokat mulasztott, évet kell ismételnie. Nagyon valószínűnek tartjuk, hogy a tanító nem is biztatta a cigány gyerekeket az iskolába járásra – ugyan miért is akarták volna a parasztszülők, hogy gyerekeik cigányokkal együtt járjanak iskolába. A két világháború között már számottevő volt a cigányság lélekszáma Csenyétén. Az 1932/33-as beiratkozási napló szerint 93 gyerek volt iskolaköteles a faluban, s közülük 27 volt cigány. Nem lennénk meglepődve, ha a 66 parasztszülő, akiknek a gyerekei iskolába jártak, nem bánta, ha a 27 cigány gyereket nem nagyon hajkurászta a tanító, s ezért azok otthon maradtak. 1945 után a hatóságok kezdik komolyabban venni a cigány gyerekek oktatását, s a gyerekek kezdenek osztályzatokat kapni, kezdik elvégezni az iskolát.

A társadalmi integráció más jegyei is kimutathatók. A házasságon kívül születő gyerekek száma ugyan 1945 után is magas marad, de a tanács, úgy tűnik, nyomást gyakorol az apákra, hogy ismerjék el a gyerekeket sajátjuknak, esetleg még a gyerektartási díjat is bevasalja rajtuk. Tény, hogy a gyerekeket magukénak elismerő apák száma – gyakran több évre visszamenően – ugrásszerűen megugrik az ötvenes évek közepétől-végétől.

S megkezdődik a cigányság beköltözése a faluba. Bár a falu közvéleménye úgy emlékszik, hogy a hetvenes évek elején, idősebb *Ks. E.* volt az első cigány, aki a faluba beköltözött, mi a lakónyilvántartóban már az ötvenes évek közepén találtunk a faluban lakó cigány családot. Szintén *Ks. E.* beköltözését megelőzően (s a falu népességcsökkenése előtt) parcellázzák a Dózsa György utcát (ez már a hatvanas években megkezdődik). Ez az utca, melyet a falu délnyugati szélén alakítanak ki, ott, ahova beérkezik az alsógagyí út, nagyobb részét a telepekről beköltözni vágyó cigányoknak ad módot arra, hogy a maguk számára ott házat építsenek. Három cigány család építkezik itt. Szimbolikus jelentőséget tulajdonítunk annak, hogy ezeket a parasztházaktól megkülönböztethetetlenül jó minőségű cigány házakat a „falú elején” építik fel – a „faluvégi” cigányputrikból ez

a három cigány család egy csapással a „falú elejére” költözik. Az ötvenes években ismét van egy vegyes házasság is: egy, a faluba beköltöző katona elvesz feleségül egy cigány lányt. Természetesen nem mellékes az sem, hogy mindenki máshoz hasonlóan a csenyétei cigányoknak is van többé-kevésbé rendes állása, és többé-kevésbé állandó pénzjövedelme mintegy három évtizeden keresztül.

Nem kívánjuk idealizálni a csenyétei cigányság viszonyait az államszocializmus időszakában, de az aligha vitatható, hogy az a süllyedés, ami a huszadik század első ötven évében oly határozott volt, nemcsak megállt, hanem meg is fordult. A fél évszázados szegregációs korszakot két-három évtizedes reintegrációs folyamat követte. A reintegráció nem volt ellentmondásokról mentes. Csenyéte paraszti társadalmának sikerült a cigányság túlnyomó többségét kinn tartani a telepeken mindaddig, amíg a parasztok számára nem vált kívánatosná a faluból való elvándorlás. Az is biztos, hogy Csenyéte cigánysága legalább olyan magas arányban kényszerült ingázásra ahhoz, hogy munkát találjon magának, mint a csenyétei parasztok. A termelőszövetkezetek nem vették be tagnak a csenyétei cigányokat – egy részük kapott ugyan alkalmi munkát a szövetkezetben, de jó részüknek a bányászatban, útépítésben kellett elhelyezkednie. Egyelőre nincsenek pontos adataink a csenyétei lakosság foglalkozási összetételének változásáról, de az biztosra vehető, hogy a cigányság legalább olyan mértékben kényszerült nehéz fizikai munkára távoli munkahelyeken, mint a parasztság. Még a cigány integráció legnagyobb teljesítménye, a cigányság iskolázottságának a növekedése se hozta meg azt az eredményt, amit attól várni lehetett. A hetvenes évek végére, nyolcvanas évek elejére a cigány gyerekek jelentős része már elvégezte ugyan a nyolc általánost, ez továbbra is zsákutca maradt a számukra. Szakmát nagyon kevesen tudtak tanulni – aki, mint *H. J.*, mégis szerzett szakképesítést (darus lett belőle a Lenin Kohászati Művekben), az is olyan szakmát tanult, ami a rendszerváltással értékét veszítette.

Végül: ez a reintegrációs folyamat nem bizonyult hosszú életűnek. A hetvenes évek során megindult a parasztság kiáramlása Csenyétéről. A cigányság visszaköltözése a faluba akkor kezdődik meg, amikor a parasztságnak már nem fűződött érdeke ahhoz, hogy a cigányokat telepeken tartsa, sőt, amikor a telepen élő cigányság az egyetlen lehetséges vevő az ingatlanjaira. Még ebben az esetben is működik a cigányellenesség: mint említettük, vannak parasztok, akik inkább lerombolják a házukat, mintsem cigánynak adják el. Nagyjában és egészében azonban a parasztság gazdasági racionalitása győzedelmeskedik. Az OTP segítségével olyan áron adják el a telepi cigányoknak a falusi házakat, amilyen áron azok különben értékesíthetetlenek lettek volna. A falu cigány gettóvá válásával a nem cigány vevők számára az ingatlanok teljes mértékben elveszítették az értéküket – bizonyos értelemben az OTP-kölcsön a cigányságot éppenséggel bezárja a kistalusi cigány gettó ketrecébe.

A hatvanas évek közepével a csenyétei cigányság szegregációjának olyan új korszaka kezdődik, mely brutalitásában és kilátástalanságában minden előző

szegregációs ciklust felülmúl. A kiskalusi magyar cigányság olyan társadalmi csapdában van, melyből nehéz látni, hogy mi is a kiút, ha egyáltalán van kiút.

Érdemes talán ennek kapcsán emlékeztetnünk a székesfehérvári polgárjogi küzdelmek példájára.² Látnunk kell: a kiskalusi gettó nem megoldás a cigányság problémájára. Ezt az intézményt azért találta ki a társadalom, hogy lehetővé tegye a kiskalusi parasztság elmenekülését erről a süllyedő hajóról. Ha ezt belátjuk, akkor világos, hogy a városi cigányság problémáira a megoldást nem a falura történő kilakoltatásban kell keresni. A székesfehérvári események során a fő bűnösök nem azok a kiskalusi polgármesterek voltak, akik megakadályozták a cigányok betelepítését a községeikbe, hanem a fehérvári hatóságok, amelyek ahelyett, hogy egy szociális problémára szociális megoldást kerestek volna (vagyis a lakbérüket, lakásfenntartási költségeiket kifizetni képtelen emberek számára olyan szociálpolitikai mechanizmust hoztak volna létre, ami megmenti őket a kilakoltatástól, illetve átfogó lakáskonceptió részeként a város különböző pontjain szükséglakáshoz juttatták volna a legszegényebb családokat), etnikai kérdésként definiálták ezt a problémát.

Nem hisszük azt sem, hogy a cigánykérdés neoliberális megoldása, nevezetesen az a megoldás, amely a cigányság problémáját nem szociális, hanem kizárólag polgárjogi kérdésként próbálja kezelni, célravezető lehet. A kilakoltatással fenyegetett székesfehérvári cigányok problémáját nem az oldotta volna meg, ha az emberi jogok nevében arra kényszerítették volna a Fehér megyei kistelepüléseket, hogy az oda kiköltözni egyáltalán nem akaró cigányokat engedjék be azokba a házakba, melyeket az őket a városukból kiebrudalni kívánó önkormányzati tisztviselők, az ő megkérdezésük nélkül vásároltak nekik. A fehérvári cigányok problémáira – más fehérvári szegényekhez hasonlóan – akkor lehet megtalálni a megoldást, ha biztosítani tudjuk, hogy senki, se cigány, se nem cigány ne kényszerüljön az utcára, ha fizetésképtelenné válik. A cigányok aktuális problémái is akkor válnak cigánykérdéssé vagy kizárólagosan emberi jogi problémává, ha nem akarjuk, vagy nem merjük a szegénység problémáját átfogóan kezelni. Nem lesz szükségünk külön „cigánypolitikára”, ha lesz átfogó társadalompolitikánk.

Hivatkozott irodalom

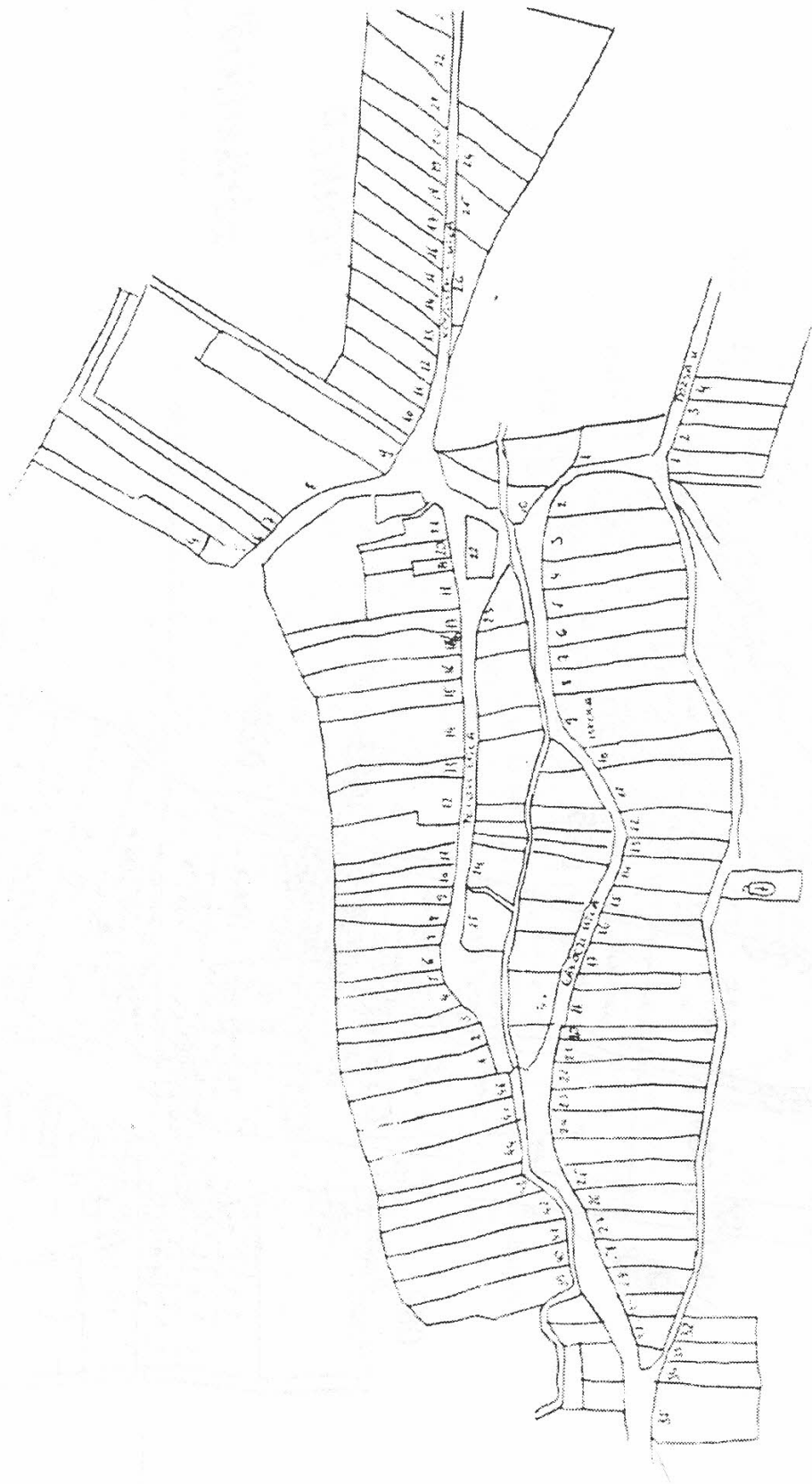
Ladányi János: A székesfehérvári gettóügy üzenetei. In: Magyarország politikai évkönyve 1997-ről. Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány. Budapest, 1998.

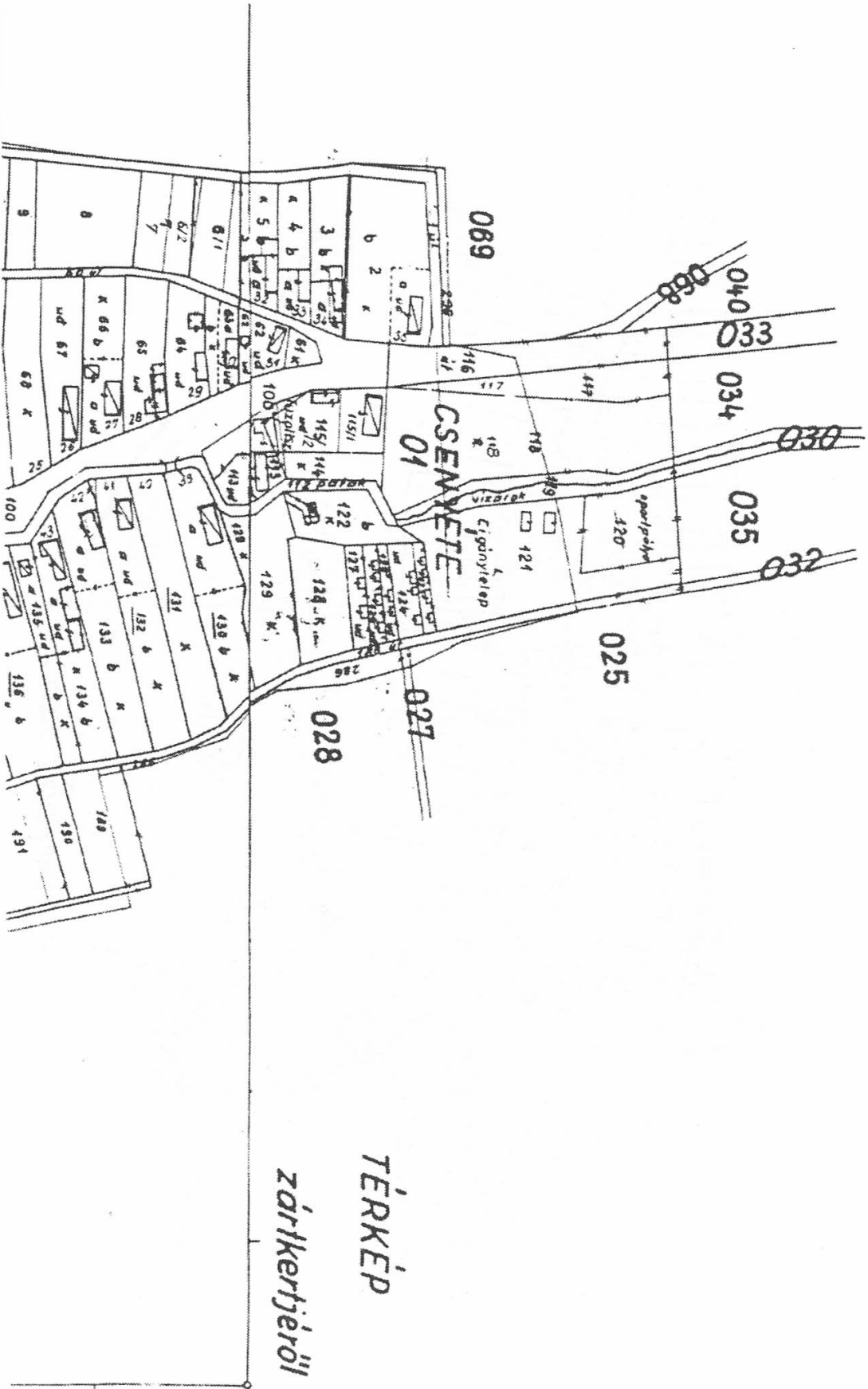
² 1998-ban a székesfehérvári önkormányzat arra akart kényszeríteni több, ugyanabban az emeletes házban lakó roma családot, hogy az ország más településein vásároljanak házat/lakást maguknak. Az önkormányzat tervét a roma polgárjogi mozgalom akadályozta meg. Lásd még: *Ladányi János: A székesfehérvári gettóügy üzenetei. In: Magyarország politikai évkönyve 1997-ről. Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány. Budapest, 1998, 313–321. o.*

Csenyété, 1970 körül

Rigó téri cigánytelepülés és környéke 1970 körül

Virág utcai cigánytelep és környéke 1970 körül

Szegénysor 1873-ban, telekkönyvi számok 32-56

